

प्रकरण ६ वे
उपसंहार

प्रकरण ६ वे उपसंहार

कोणतीही मैफल सुरू होते तेंव्हाच तिच्या समारोपाचा क्षण निश्चित होतो. कलावंत आणि आस्वादक अशा दोघांची ती आनंदयात्राच असते. एक प्रकारची स्मरणयात्रा! डॉ. श्रीराम लागूंच्या 'लमाण' आत्मचरित्राने व आपल्या समर्थ कसदार अभिनयाने रसिक प्रेक्षकांना आनंदाची जहागिरी दिली.

'उत्कृष्ट नट' म्हणून डॉ.श्रीराम लागू सुप्रसिद्ध आहेत. त्याचबरोबर मराठी आत्मचरित्र वाङ्मयात आपल्या प्रतिभासंपन्न लेखणीने 'लमाण' आत्मचरित्राचे लेखन करून मराठी सारस्वतामध्ये स्वतःची वेगळी प्रतिमा निर्माण करणारे लेखक म्हणूनही डॉ. श्रीराम लागूंचा उल्लेख करावा लागेल. या आत्मचरित्राच्या अभ्यासातून डॉ. लागूंनी व्यक्तिगत अनुभवांचे व कलाजीवनाचे सुसंगत विश्लेषण 'लमाण' मध्ये केले आहे. एक असाधारण अभिनेता व एक सुसंस्कृत व्यक्ती म्हणून त्यांचे अनेकानेक पैलू 'लमाण' आत्मचरित्राच्या अभ्यासातून शोधावेत, तसेच रंगभूमीच्या उत्कर्षासाठी डॉक्टरांनी केलेले प्रयत्न व त्यानिमित्ताने नाट्यचळवळीच्या इतिहासाचा अभ्यास व्हावा या हेतूने 'डॉ. श्रीराम लागू यांच्या 'लमाण' आत्मवृत्ताचा चिकित्सक अभ्यास' हा विषय निवडला. अभ्यासाच्या सोयीसाठी म्हणून हा प्रबंध सहा प्रकरणांमध्ये विभागला आहे.

एखाद्या व्यक्तीने स्वतःच स्वतःच्या आयुष्याची सांगितलेली कहाणी म्हणजे आत्मचरित्र. मानवी भावभावनांचे, नातेसंबंधांचे आणि त्यातील ताणतणावांचे अस्सल स्वरूप आत्मचरित्रातून प्रकट होते. पहिल्या प्रकरणामध्ये मराठी आत्मचरित्राचे स्वरूप, वाटचाल आणि विकास याचा आढावा घेतला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात आत्मचरित्राचा विकास झपाट्याने झालेला दिसतो. सुरुवातीला मराठीतील पहिला आत्मचरित्रात्मक ग्रंथ आद्य मराठी व्याकरणकार दादोबा पांडुरंग यांनी लिहिला. याच दरम्यान बाबा पद्मनर्जींनी 'अरुणोदय' (१८८७) हे आत्मचरित्र लिहिले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात म. गांधी, सावकरकर, सि.ग. देवधर, ल. रा. पांगारकर, न. चिं. केळकर इ. लोकांनी मात्र आत्मचरित्रे लिहिलेली दिसतात. सामाजिक उद्बोधन हाच या मागचा हेतू होता. स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांची संख्या अत्यल्प असली तरीसुद्धा लक्ष्मीबाई टिळकाचे 'स्मृतिचित्रे', रमाबाई रानडे यांचे 'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी' इ. काही आत्मचरित्रांनी एक वेगळं स्थान निर्माण केलं. विचारवंत, देशभक्त यांच्याबरोबर अलीकडच्या काळात बऱ्याच अभिनेत्यांनीही

आपली आत्मचरित्रे लिहिलेली दिसतात. अभिनेत्यांच्या आत्मचरित्रांत चिंतामणराव कोल्हटकरांचे 'बहुरूपी' हे आत्मचरित्रांचा शिरोमणी म्हणून ओळखले जाते. या सर्व आत्मचरित्रांत काही आत्मकथन, स्वकथन आणि संस्मरणे या प्रकारांत मोडणारी आहेत. आत्मचरित्राच्या संदर्भात अनेक व्याख्या अनेक विचारवंतांनी केल्या आहेत. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्वतः लेखकाने घडविलेले दर्शन म्हणजे आत्मचरित्र होय. 'लमाण' हे डॉ. लागूंच्या संपूर्ण जीवनाचे नसले तरी जीवनातील निवडक भागांचे त्यातील अनुभवांचे ते प्रांजळ कथन आहे. डॉ. लागूंना ते आत्मचरित्र वाटत नसले तरी आत्मचरित्राच्या अंगाने जाणारे सामाजिक लेखन आहे असे म्हणावे लागेल.

दुसऱ्या प्रकरणामध्ये डॉ. लागूंचे बालपण, शिक्षण, त्यांचा मराठी नाट्यचळवळीतील सहभाग, डॉक्टरांच्या विविधांगी भूमिका इ. मुद्दे येतात. जन्म कुठे घ्यावा ? कोणाच्या घरात घ्यावा? हे कोणाच्याही हातात नसते. पण दिलेल्या जन्माचे सोनं करणं हे मात्र त्या व्यक्तीच्या हातातच असते. परिस्थितीनुसार जीवनाला झळाळी प्राप्त होते. डॉ. लागूंच्या बाबतीत याचंच प्रत्यंतर येतं. बालपणी नाटकाची जबरदस्त भीती घेतलेले डॉ. लागू 'नटसम्राट' या पदावर जाऊन पोहोचले. अविचल नाट्यनिष्ठा, चौकसबुद्धी, चिंतनशील, सृजनशील, बहुश्रुतता, शिस्तबद्धता, प्रयोगशीलता यांनी डॉ. लागूंचे व्यक्तिमत्त्व मंडित झाले होते. पाश्चात्य रंगभूमीवरील नवे जाणून घेऊन मराठी रंगभूमीवर विविध प्रयोग करण्याची डॉक्टरांची इच्छा आणि उमेद असल्याने नाटकाकडे आधुनिक दृष्टीने पाहण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. मराठी रंगभूमीला आत्मभान देण्याचं व नवी दिशा दाखविण्याचे बहुमोल कार्य डॉक्टरांनी केले. प्रायोगिकतेची आवड आणि आधुनिक आशय असलेल्या प्रसंगी धक्कादायक वाटणाऱ्या नाट्यकृतींचे आकर्षण ही डॉक्टरांची वैशिष्ट्ये सांगता येतील. 'गिधाडे', 'मादी', 'किरवंत', 'उद्ध्वस्त धर्मशाळा' इ. नाटकांमध्ये डॉक्टरांनी भूमिका केल्या तरीसुद्धा शिरपेचात मुकुट चढविला तो 'नटसम्राट' व 'हिमालयाची सावली' या नाटकांतील भूमिकांनी. मराठी रंगभूमीबरोबरच मराठी आणि हिंदी चित्रपटसृष्टीत ही स्वतःचे स्थान निर्माण केले. 'पिंजरा' आणि 'सिंहासन' या दोन मराठी चित्रपटांमधील भूमिका विशेष गाजल्या. पण चित्रपटसृष्टीत ते फारसे रमले नाहीत. तरीसुद्धा हिंदी चित्रपटसृष्टीत आपले स्वत्व जपणारा हा एकमेव मराठी कलावंत अशीच त्यांची ओळख समाजापुढे आली.

लेखकाच्या चरित्रानुसार त्या-त्या लेखनामागचे हेतू विभिन्न असू शकतात. एखाद्या कलावंताचे आत्मचरित्र धर्मोपदेशकाच्या, राजकारण्याच्या आत्मचरित्रामागील हेतूपेक्षा वेगळ्या

उद्दिष्टाने प्रेरित होणे रास्तच आहे. डॉ. लागूंचे 'लमाण' हे नाटक या विशिष्ट कलेशी निष्ठबद्ध असल्याने त्या अनुभवांचाच तिथे उठाव असणार हे स्वाभाविक आहे. तिसऱ्या प्रकरणात 'लमाण'च्या आशयाचे स्वरूप व भूमिकांचा तुलनात्मक अभ्यास, इतर अभिनेत्यांच्या आत्मचरित्रांच्या तुलनेत 'लमाण'चे वेगळेपण, डॉ. लागूंनी केलेले सामाजिक कार्य यांविषयी जास्तीत-जास्त विचार करण्याचा मी प्रयत्न केला आहे.

डॉ. श्रीराम लागू यांनी 'लमाण'मध्ये एक अभिनेता म्हणून त्याचप्रमाणे एक व्यक्ती म्हणून आलेले वेगवेगळे अनुभव 'लमाण' मध्ये ग्रंथित केले आहेत. एखादी कलाकृती समोर आल्यानंतर डॉक्टर त्यातील भूमिकेचा आलेख स्वतःशी तयार करीत असत. हे करत असताना डॉक्टर प्रेक्षकांच्या अभिरुचीला कधी शरण गेले नाहीत. एका बुद्धिनिष्ठ अभिनेत्याचे हे कथन असल्यामुळे संपूर्ण पुस्तकात पाश्चिमात्य विचारवंत, अभिनेते यांची नावे व त्यांचे विचार आलेले दिसतात.

डॉ. श्रीराम लागू - एक समर्थ अभिनेता. अनेक लहान-मोठ्या भूमिकांना योग्य न्याय देणारा अभिनेता. आज वर त्यांनी वेगवेगळ्या विषयांवरच्या जवळजवळ ५० भूमिका सादर केल्या. या सर्वच चांगल्या होत्या. तरीसुद्धा 'नटसम्राट' व 'हिमालयाची सावली' या दोन भूमिकांनी प्रेक्षकांवर जबरदस्त पकड घेतली. या दोन्ही कलाकृती शोकांतिका असून समाजाला जाता-जाता त्या एक संदेश देऊन जातात.

आत्मचरित्र हा एक चक्षुर्वै सत्य इतिहास असल्याने सत्याधिष्ठित असणं प्राप्त ठरतं. बहुसंख्येने नाट्यधर्मीची आत्मचरित्रे तशीच आहेत. चिंतामणराव कोल्हटकरांचे 'बहुरूपी', दत्ता भटांचे 'झाले मृगजळ आता जलमय', प्रभाकर पणशीकरांचे 'तोच मी', मधुकर तोरडमलांचे 'तिसरी घंटा' ही आत्मचरित्रे वाचतानाही हेच जाणवलं. या चार आत्मचरित्रांपेक्षा 'लमाण' आत्मचरित्राचे वेगळेपण हे की आयुष्यातील बारीक-सारीक गोष्टींना त्या मानाने कमी थारा दिला आहे. त्याचबरोबर कौटुंबिक प्रसंगांचा उल्लेखही कमी प्रमाणात आहे. ऊपरनिर्दिष्ट आत्मचरित्रांमध्ये गोष्टी वेल्हाळपणा अधिक दिसून येतो, तर डॉक्टरांच्या 'लमाण' आत्मचरित्रात वैचारिकतेवर अधिक भर आहे. इतर अभिनेत्यांपेक्षा डॉक्टरांना सामाजिक बांधीलकीची जाणीव जास्त आहे हेही जाणवते. डॉक्टरांची ही गोष्ट कौतुकास्पद आहे. डॉ. श्रीराम लागू 'कलावंत' म्हणून मोठे होतेच पण 'माणूस' म्हणूनही मोठे होते. सामाजिक बांधीलकीचे भान त्यांनी सततच ठेवलं होतं. डॉक्टरांनी चालू केलेला 'सामाजिक कृतज्ञता निधी' हे त्याचं फार मोठं उदाहरण आहे.

प्रकरण चारमध्ये नाट्यधर्मी डॉ. श्रीराम लागूंनी मराठी रंगभूमीवर आणलेली प्रयोगशीलता, तसेच डॉक्टरांच्या वाचिक अभिनयाचा अभ्यास केला आहे. व्यावसायिक रंगभूमी हेच आपलं क्षेत्र निश्चित केल्यानंतर डॉक्टर नाट्यसृष्टीत वेगवेगळे प्रयोग करण्याकडे वळले आणि त्याचबरोबर नवीन प्रेक्षक वर्ग तयार केला. उदाहरणादाखल संगीतविरहित 'एकच प्याला', 'ऑप्टिगनी' हे रूपांतरित नाटक, 'शतखंड' इ. नावे घेता येतील. रंगभूमीवरील प्रायोगिकता हीच डॉक्टरांची खरीखुरी ओळख.

नावीन्यपूर्ण व विचारप्रवर्तक नाटके सादर करता यावीत म्हणून स्वतःची 'रूपवेध' संस्था स्थापन केली. तसेच दादर येथे प्रायोगिक नाटके सादर करण्यासाठी 'छबिलदास' हॉल घेतला. ही प्रयोगशीलता करीत असताना डॉक्टरांचा नाट्यक्षेत्रातील व्यक्तींशी परिचय आला. प्रसंगानुसार त्या-त्या व्यक्तींचा आणि डॉक्टरांचा परस्परसंबंध यांविषयी माहिती 'लमाण' वाचताना मिळते. अभिनयाचे एक वेगळं दालन डॉक्टरांनी प्रेक्षकांपुढे सादर केले. डॉक्टर स्वतः नाक-कान-घसा तज्ज्ञ असल्याने 'वाचिक' अभिनयाला त्यांनी दिलेले महत्त्व शास्त्रशुद्धच राहिलं. वाचिक अभिनयासंबंधी त्यांनी लिहिलेले पुस्तक हे पुढच्या पिढीला देणगी ठरलेले आहे.

डॉक्टरांनी केवळ रंगभूमी आणि प्रेक्षक यांचा विचार न करता शासन आणि समाज यांचाही सखोल विचार 'लमाण' मध्ये केलेला दिसतो. हीच वैचारिकता प्रकरण पाचमध्ये दिसून येते. डॉक्टर केवळ नट नव्हते तर ते एक फिलॉसॉफरही होते. व्यक्तिगत आयुष्यातील घटना, प्रसंग, संघर्ष सांगताना भाषेचे सौंदर्य मात्र लेखकाला असायलाच लागते. 'लमाण' मधील भाषेला आणि निवेदनाला सहज, सुंदरता आहे. स्वाभाविकता व जिवंतपणा या कौशल्याने 'लमाण' ला नाटकाची रोचकता आली आहे. विज्ञानाचे विद्यार्थी असूनही डॉक्टरांनी लिहिलेली परदेशातील चित्रदर्शी प्रवासवर्णने एका उत्कृष्ट साहित्यिकासारखीच आलेली आहेत.

डॉक्टरांचे आणखी एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे ते इतरांच्या अस्सल गुणांना दाद देतात. नवीन पिढीतील अनेक लेखक, नट, दिग्दर्शक, निर्माते यांनी चांगले काम केले की पाठीवर शाबासकीची थाप देऊन डॉक्टर कौतुक करत असत. रंगभूमीवरील अनेक कलावंतांनी व्यसनांना जवळ केले व स्वतःची अपरिमित हानी करून घेतली. डॉक्टरांनी मात्र स्वतःला व्यसनांच्या आहारी जाऊ दिले नाही.

रंगभूमीच्या केलेल्या सेवेचा सन्मान म्हणून अनेक संस्थांकडून डॉक्टरांना पुरस्कार प्रदान करण्यात आले. समाजाने डॉक्टरांना दिलेली पावती म्हणजेच हे पुरस्कार आहेत. 'लमाण' आत्मचरित्राला २००५ साली महाराष्ट्र शासनाचा उत्कृष्ट वाङ्मय निर्मितीचा पुरस्कार मिळाला होता. डॉक्टरांना मिळालेले पुरस्कार मराठी माणसाच्या मनाला अभिमानास्पद आहेत. डॉ. श्रीराम लागू आणि दीपा लागू यांच्या दिवंगत मुलांच्या नावाने 'तन्वीर सन्मान' आणि 'तन्वीर रंगधर्मी' असे दोन पुरस्कार गेली तीन वर्षे दिले जातात.

खरेखुरे प्रामाणिक आत्मचरित्र लिहित असताना डॉ. लागूंची चिंतनशील वृत्ती दिसून येते. डॉक्टरांनी अंतर्मुख होऊन शोध घेताना; स्वतःचा मोठेपणा सांगणे, स्वतःच्या दोषांचा अपलाप करणे, आपल्या कृत्याचे समर्थन करणे इ. आत्मचरित्राच्या सौंदर्याची हानी करणारे प्रकार झाले नाहीत. त्याचबरोबर डॉ. लागूंचे स्वतःकडे दुरून, तटस्थ वृत्तीने त्रयस्थपणे पाहण्याचे सामर्थ्य दिसून येते. डॉक्टर भूमिकांमध्ये आलेले यश लिहितात तसेच अपयशही प्रामाणिकपणे कबूल करताना दिसतात. 'वेड्याचं घर उन्हात', 'राव जगदेव मार्टंड', 'यशोदा', 'गुरू महाराज गुरू', 'गार्बो' इ. नाटकात आलेले अपयश डॉक्टर लिहितात तसेच दिग्दर्शक म्हणून आलेले अपयशही लिहिले आहे. कठोर आत्मपरीक्षण डॉ. लागूंना साधलेले आहे. नाट्यक्षेत्रात आलेले बरे-वाईट अनुभव सांगताना स्वतःच्या स्वभावाचे मोकळेपणाने विश्लेषण केले आहे.

'लमाण' आत्मचरित्रामध्ये काही मर्यादाही जाणवतात. डॉक्टरांनी लिहिलेली 'लमाण' मधील प्रवासवर्णने आशयदृष्ट्या जरी उत्तम असली तरी सुद्धा ती लांबल्यासारखी वाटतात. डॉक्टर उच्च शिक्षणासाठी कॅनडाला गेले होते. डॉक्टरांच्या आयुष्यातील पहिलाच प्रवास होता तरीही एक गोष्ट मात्र खटकते की, पुण्यासारख्या शहरात वाढलेल्या, वैद्यकीय महाविद्यालयातून पदवी घेतलेल्या डॉक्टरांना विमानप्रवासात अगदी 'एअर इंडिया'चे असले तरी त्या-त्या देशाची नाणी चालत नाहीत तर 'अमेरिकन डॉलर'च लागतात हे ठाऊक नसावे याचे आश्चर्य वाटते. पण त्या काळाचा विचार करता असे लक्षात आले की त्यावेळी परदेश प्रवास बोटीने होत असे. त्यामुळेच डॉक्टरांना विमानाच्या प्रवासाविषयी फारसे माहित नसावे. तरीही परदेशी जाणारे व परदेशातील स्कॉलरशीपचा फायदा घेणारे डॉ. श्रीराम लागूंसारखा जागृत भारतीय माणूस विरळाच!

नटाला सामाजिक बांधीलकीचे भान असावे असे डॉक्टर मांडतात. पण सर्वच कलाकारांना सामाजिक बांधीलकीचे भान असावे असे मला वाटते.

‘पपा सांगा कोणाचे’ ही एकच विनोदी भूमिका करून डॉक्टरांनी विनोदी भूमिकांकडे पाठ फिरवली. मी विनोदी भूमिका करू शकत नाही हे डॉक्टरांचं म्हणणं होतं. पण डॉक्टरांनी प्रयत्न केला असता तर त्यांना विनोदी भूमिका जमल्या असत्या असेही वाटते.

डॉक्टर निरीश्वरवादी आहेत हे विख्यात आहेच. आपल्या वैचारिक भूमिकेच्या अचूकपणाबद्दल व सत्यतेबद्दल त्यांची जबरदस्त ठाम भूमिका असते. ‘अध्यात्म’ म्हणजे थोतांड, अडाणीपणा, ढोंगीपणा आहे असे त्यांना वाटते. डॉक्टरांचा हा निरीश्वरवाद परंपरावादी लोकांना पटण्यासारखा नाही. अभिनयाच्या अंगाने ‘आहे मनोहर तरी’ असे वागणारे व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या तात्त्विक अणुकुचीदारपणामुळे तिखटजाळ असले तरी ते बोचक नक्कीच नाही.

आत्मचरित्रकाराने कोणते प्रसंग निवडले व कसे मांडले यावरून आत्मचरित्रकाराच्या वृत्तीवर प्रकाश पडतो. डॉक्टरांनी ‘लमाण’ मध्ये निवडलेला नाट्यप्रवासावरून डॉक्टरांचे नाट्यप्रेम व नाट्यनिष्ठाच दिसून येते. त्यामुळेच कौटुंबिक प्रसंग फारसे सांगितले नसावेत. डॉक्टरांची नाटकीय कारकीर्द जरी उशिरा सुरू झाली असली तरी ती स्थैर्याची, मानाची आणि कीर्तीदायी ठरली. डॉ. लागूंसारख्या एका कसलेल्या नटाच्या, श्रेष्ठ समाजसेवकाच्या व अनुभववृद्ध नाट्यव्यावसायिकाच्या ‘लमाण’ या आत्मचरित्राने मराठीतील साहित्यात मोलाची भर पडेल असे वाटते.

इतरांप्रमाणे चढउतार डॉ. श्रीराम लागूंच्या आयुष्यात आलेच पण डॉक्टर त्याला जिद्दीने सामोरे गेले. ‘पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाव शिष्यते’. पूर्णातून पूर्ण काढलं तरी पूर्णच शिल्लक राहते हे आहे भारतीय तत्त्वज्ञान. ज्ञानेश्वरांनी म्हटलेच आहे, ‘किंबहुना सर्व सुखी पूर्ण होवोनी तिही लोकी’. वयाची ८० वर्षे पूर्ण करूनही डॉक्टरांची चिरतरुण नाट्यसेवा चढत्या क्रमाने पूर्णत्वाला जात आहे. ‘डॉ. श्रीराम लागू यांच्या ‘लमाण’ या आत्मवृत्ताचा चिकित्सक अभ्यास’ करताना आनंदाबरोबरच जीवनाच्या अर्थाचा उलगडा होतो याबद्दल डॉक्टरांना मनापासून धन्यवाद देते.